



## A Study of the Buyid Rulers' Approach to Creating Religious Tolerance and Analyzing the Evolution of Islamic Architecture During This Period

Javad Tahmasbi Shah Mansouri <sup>1</sup>, Reza Kianinia <sup>\*2</sup>, Abdolaziz Movahed <sup>3</sup>

<sup>1</sup> Department of History, Shoushtar Branch, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran, javad.tahmasbi@gmail.com

<sup>\*2</sup> (Corresponding author) Assistant professor, Department of History, Shoushtar Branch, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran, rkianinia52@gmail.com

<sup>3</sup> Assistant professor, Department of History, Shoushtar Branch, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran, movahed@iau-shoushtar.ac.ir

### Article Info

#### Research Article

Issue 56

Volume 21

Page 349 to 366

Submission Date: 2023/04/18

Review Date: 2023/07/03

Acceptance Date: 2023/09/12

Publication Date: 2024/12/21

#### Keywords

Religious coexistence,

Buyid dynasty,

Sunni,

Shi'ah,

architecture.

#### Cite this article

Tahmasbi Shah Mansouri, J. , Kianinia, R. and Movahed, A. (2024). A Study of the Buyid Rulers' Approach to Creating Religious Tolerance and Analyzing the Evolution of Islamic Architecture During This Period. *Islamic Art Studies*, 21(56), 349-366.

 [dori.net/dor/20.1001.1.\\*\\*\\*\\*\\* \\*\\*\\*\\* \\*\\* \\*\\* \\*/](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.408013.2255)

 [dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.408013.2255](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.408013.2255)

### ABSTRACT

The Buyid dynasty, as a Shi'ah Muslim government, implemented policies of religious coexistence after coming to power in the fourth century AH. The policy of creating peaceful religious coexistence between Muslims and religious minorities was one of the religious priorities and constant concerns of the Ahl al-Bayt (peace be upon them). This research aims to explain the performance of the Buyid government and the executive policies of its emirs in promoting peaceful religious coexistence between Shi'ah and Sunni Muslims. The present study is conducted using a descriptive-analytical method and relies on library resources. The results indicate that, regardless of the extent to which the Buyids succeeded in implementing this policy, social cohesion and the religious community's avoidance of futile conflicts could have been among the most important outcomes of their efforts. Analyzing the role of the Buyids in creating religious coexistence between Shi'ah and Sunni Muslims, which contributed to the Buyids' endurance despite the large Sunni population alongside the Shi'ah minority, makes this research necessary. Another highlight of the Buyid period was their special attention to construction and architectural projects.

#### Research Objectives:

1. Investigating the Buyid approach to creating religious tolerance.
2. Examining the evolution of Islamic architecture during the Buyid period.

#### Research Questions:

1. What approach did the Buyid rulers take to create religious tolerance?
2. How did Islamic architecture evolve during the Buyid period?

\*\* This article is taken from the doctoral dissertation/thesis of "Javad Tahmasebi Shah Mansouri" entitled "Title of Dissertation/Thesis", which was submitted under the guidance of Dr. "Reza Kianinia" and the advice of Dr. "Abdolaziz Movahed Nasaj" in the year "Islamic Azad University", "Shushtar" branch.

## Introduction

The Shi'ah Muslim Buyid dynasty gained control over the Abbasid capital after conquering northern, central, and southern Iran (334 AH). Despite their lack of faith in the Baghdad caliphs, they fully dominated affairs, further weakening the caliphate apparatus. The Buyids' control over Baghdad lasted until 447 AH. With the rise of the Buyids, the policies implemented by their leaders created better conditions for Shi'ah Muslims compared to previous periods. Although historical records show significant conflicts between Shi'ah and Sunni Muslims during this era, these differences were not as pronounced as in earlier times. The Buyids, while being Shi'ah according to credible historical evidence, implemented religious policies that significantly reduced tensions. Therefore, if one overlooks certain actions, such as the public cursing of Sunni sanctities ordered by Mu'izz al-Dawla in 351 AH (Ibn al-Jawzi, 1358 AH: 140/14; Ibn Kathir, 1408: 327/5), most Buyid rulers, including Mu'izz al-Dawla, sought to create religious coexistence between Shi'ah and Sunni Muslims. The developments in Islamic architecture during this period are also noteworthy.

It is worth noting that eliminating competition and intellectual diversity from society was neither desirable nor feasible for the Buyids. The duty of religious leaders required providing appropriate frameworks and strategies for maintaining a healthy, harmonious society, even with diverse legal and theological interpretations.

This article aims to answer the question: What approach did the Buyid rulers take to create peaceful religious coexistence between Shi'ah and Sunni Muslims? In reality, Jews never pressured Sunnis, and Sunnis were not persecuted by Shi'ah; instead, supporters of both sects existed within their army. They sought a shared Shi'ah-Abbasid government to relieve Shi'ah from the issue of taqiyya. In other words, the Buyid rulers did not intend to force their subjects to adopt Shi'ah Islam by coercion. They appointed powerful Shi'ah ministers, such as Sahib ibn 'Abbad, to foster the growth of Shi'ah legal principles and foundations. The importance of addressing this topic lies in the fact that most research and articles have focused on the conflicts between Shi'ah and Sunni Muslims during the Buyid era, often overlooking the peaceful religious coexistence and the role of the Buyids in creating this unity and reducing tensions through their specific policies, which are acknowledged by both Shi'ah and Sunni histories.

Regarding the background and research on this topic, Turkish scholar Azar (2006) discussed the Buyid policy of preserving the Abbasid caliphate to consolidate power in his article "The Buyids, Abbasids, and Shiism." Researcher Panahi (2011) briefly touched upon the religious tolerance of the Buyids towards Sunnis in his article "The Religious Relations of the Buyids with the Abbasid Caliphate." Researcher Jafarnia

(2018) wrote an article titled "The Policies of the Buyid Government in Strengthening Unity between Shi'ah and Sunni," addressing the Buyids' tolerance, religious beliefs, and efforts to create political unity between Sunnis and Shi'ah. Researchers Javdan and Ashrieh (2017) discussed the Buyids' decision to maintain the Abbasid caliphate after entering Baghdad (334 AH/945 CE), despite religious contradictions with the caliph and their control over the caliphate apparatus. They noted that Jews, who sought governance, aimed to preserve the Abbasid caliphate to avoid widespread rebellion, leveraging religious tolerance and moderation to gradually promote their own religion by dominating the political system.

This article seeks to examine the role of the Buyids as a Shi'ah government in coexisting with Sunnis during that period by analyzing historical texts and historians' theories. It explores how the Buyids managed to prevent the collapse of their cohesion during that era, despite being surrounded by a predominantly Sunni society.

### Conclusion

Although many sources rarely discuss the implementation of the Buyid dynasty's policies of religious coexistence between Sunni and Shia Muslims, this initiative marked one of the most enlightened periods of Islamic civilization and contributed to the Buyids' endurance and continued governance over the Islamic community, despite the Sunni majority alongside a Shia minority. With the rise of the Buyids in the late third century AH, the values of implementing religious coexistence policies between Sunni and Shia Muslims replaced the counter-values that led to religious divisions among Muslims. The Buyids, through their policy of tolerance and moderation towards Sunnis, managed to establish good relations throughout their rule. While it is not excusable to overlook the general public's neglect, particularly among Sunnis, who sometimes fueled conflicts between the two sects with their zealotry and rigidity, the Buyids' efforts, as reported by history, were commendable. These efforts, although driven by political goals and the desire to maintain power, were praiseworthy in their own right. If such efforts had not been made, many Shia values might have been lost or diminished, as seen during the Umayyad and Abbasid periods. Despite the significant number of recorded conflicts between Shia and Sunni Muslims during this era, these differences were not as pronounced as in earlier times. The Buyids, while being Shia according to credible historical evidence, implemented policies that significantly reduced tensions between Shia and Sunni Muslims. Therefore, if one overlooks certain actions, such as the public cursing of Sunni sanctities ordered by Mu'izz al-Dawla in

351 AH, most Buyid rulers, including Mu'izz al-Dawla, sought to create harmony between Shia and Sunni Muslims.

### References

- Aghabozorg Tehrani, M. M. (1983). *Al-Dhari'ah*. Beirut: Dar al-Adwa' [In Persian].
- Ajand, Y. (2005). *The Buyids*. Tehran: Moli Publications [In Persian].
- Al-Maqrizi, A. b. A. (2007). *Al-Suluk li-Ma'rifat Duwal al-Muluk*. Edited by S. A. Ashur and M. M. Ziyadah. Cairo: Dar al-Kutub wa al-Watha'iq al-Qawmiyah [In Persian].
- Al-Tha'alibi, A. b. M. (2000). *Yatimat al-Dahr fi Mahasin Ahl al-Asr*. Edited by I. Shams al-Din. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah [In Persian].
- Allamah al-Hilli, H. b. Y. (2002). *Khulasat al-Aqwal fi Ma'rifat al-Rijal*. Najaf: al-Haydariyah Press [In Persian].
- Amini, S. M. (1983). *A'yan al-Shia*. Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbu'at [In Persian].
- Amini Armaki, G., Forouzh, S., Mirfattah, A. A., & Shabani Samghabadi, R. (2020). "Elements of Architectural Sustainability in the Buildings of the Buyid Period with Emphasis on the Aesthetic of Motifs." *Islamic Art Studies*, Vol. 17, No. 39, pp. 57–75 [In Persian].
- Ash'ari Qomi, S. b. A. (1992). *History of Shia Schools of Thought (al-Maqalat wa al-Firaq)*. Translated by Y. Qazza'i with an introduction by M. J. Mashkur. Tehran: Ata'i Publications [In Persian].
- Fakhouri Hanna & Al-Jarr, K. (1996). *History of Philosophy in the Islamic World*. Translated by M. I. Ayati. Tehran: Scientific and Cultural Publications [In Persian].
- Faqihi, A. A. (1978). *The Buyids and Their Era*. Tehran: Saba Publications [In Persian].
- Frye, R. N. (1984). *The History of Iran from Islam to the Seljuks*. Translated by H. Anousheh. Tehran: Amir Kabir Publications [In Persian].
- Har Amili, M. b. H. (2005). *Tafsil al-Wasa'il al-Shi'a ila Tahsil al-Masa'il al-Shari'ah*. Qom: Al-Bayt Institute for Reviving Heritage [In Persian].
- Ibn al-Athir, Izz al-Din Ali (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Beirut: Dar al-Sadir – Dar Beirut.

- Ibn al-Athir, Izz al-Din Ali (1992). *The Complete History of Islam and Iran*. Translated by A. Halati and A. Khalili. Tehran: Scientific Publications Institute [In Persian].
- Ibn Jawzi, A. R. b. A. (1992). *Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa al-Umam*. Edited by M. A. Ata and M. A. Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah.
- Ibn Jawzi, A. R. (1358 AH). *Al-Muntazam*. Hyderabad: Da'irat al-Ma'arif al-Uthmaniyyah [In Persian].
- Ibn Kathir, I. b. U. (1986). *Al-Bidayah wa al-Nihayah*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Khaldun, A. b. M. (1988). *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Edited by K. Shahada. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Taghribirdi, J. Y. (n.d.). *Al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa al-Qahirah*. Cairo: al-Mu'assasah al-Misriyah al-Ammah.
- Ja'farian, R. (1996). *The History of Shiism in Iran from the Beginning to the Tenth Century AH*. Qom: Ansarian Publications [In Persian].
- Ja'farnia, F. (2018). "The Policies of the Buyid Government in Strengthening Unity between Shia and Sunni." *Khwarazmi Historical Studies Quarterly*, No. 22, pp. 21–38 [In Persian].
- Kasravi, A., & Amini, M. (2010). *Shiism with History*. Tehran: Bina Publications [In Persian].
- Kremmer, J. L. (1996). *The Cultural Revival in the Buyid Era*. Translated by M. S. Hanai Kashani. Tehran: University Press [In Persian].
- Limbert, J. (2004). *Shiraz in the Age of Hafez: The Glory of a Medieval Persian City*. University of Washington Press.
- Momen, M. (1985). *An Introduction to Shi'i Islam*. Yale University Press.
- Muhaddith al-Najashi, A. b. A. (1987). *Rijal al-Najashi*. Qom: al-Nashr al-Islami [In Persian].
- Nawbakhti, H. b. M. (1984). *Firaq al-Shi'a*. Second Edition. Beirut: Dar al-Adwa' [In Persian].
- Qadi Nurullah Shushtari (1975). *Majalis al-Mu'minin*. Tehran: Islamiyah Bookstore [In Persian].
- Sajjadi, S. (1990). *The Buyids*. *Encyclopedia of the Islamic World*, Vol. 1. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia [In Persian].

Shibli, K. (1995). *Shiism and Sufism*. Translated by A. R. Zekavati Qaraguzlu. Tehran: Amir Kabir Publications [In Persian].

Tusi, M. b. H. (1968). *Al-Jumal wa al-Aqawid fi al-Ibadat*. Translated by V. A. Khorasani. Mashhad: University of Mashhad Publications [In Persian].

Zarrinkoub, A. H. (2003). *The History of Islam*. Tehran: Amir Kabir Publications [In Persian].



## مطالعه رویکرد حاکمان آل بویه در ایجاد تسامح مذهبی و واکاوی تحولات معماری اسلامی در این دوره

جواد طهماسبی شاه‌منصوری<sup>۱</sup> ID، رضا کیانی‌نیا<sup>۲</sup> ID، عبدالعزیز موحد<sup>۳</sup> ID

<sup>۱</sup> دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران، javad.tahmasbi@gmail.com  
<sup>۲</sup> (نویسنده مسئول) استادیار گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران، Reza.kianinia@iau.ac.ir  
<sup>۳</sup> استادیار گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران، movahed@iau-shoushtar.ac.ir

### چکیده

آل بویه به‌عنوان یک حکومت شیعی مذهب پس از به قدرت رسیدن در قرن چهارم هجری، اجرای سیاست‌های هم‌زیستی دینی را در پیش گرفتند؛ به‌گونه‌ای که سیاست ایجاد هم‌زیستی دینی و مسالمت‌آمیز میان مسلمانان و اقلیت‌های دینی، یکی از اولویت‌های دینی و از دغدغه‌های اصلی و همیشگی اهل بیت (علیهم السلام) بوده است. این پژوهش بر آن است تا به تبیین عملکرد حکومت آل بویه، سیاست‌های اجرایی امرای این خاندان در جهت ایجاد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دینی میان شیعه و اهل سنت بپردازد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. نتیجه مبین آن است که صرف‌نظر از اینکه آل بویه تا چه اندازه در اجرای این سیاست توفیق حاصل کردند، اما به‌طور مسلم همبستگی اجتماعی و دوری جامعه دینی از تنازعات بی‌حاصل، می‌توانست از مهم‌ترین آثار توجه به تلاش آن بزرگان باشد. واکاوی نقش آل بویه در ایجاد هم‌زیستی دینی میان شیعه و اهل سنت که سبب ماندگاری آل بویه با وجود جمعیت زیاد اهل سنت در کنار اقلیت شیعه گردید، انجام این پژوهش را ضروری می‌سازد. از دیگر نقاط درخشان دوره آل بویه توجه ویژه به اقدامات عمرانی و معماری بود.

### اهداف پژوهش:

۱. بررسی رویکرد آل بویه در ایجاد تسامح مذهبی.
۲. بررسی تحولات معماری اسلامی در دوره آل بویه.

### سوالات پژوهش:

۱. حاکمان آل بویه برای ایجاد تسامح مذهبی چه رویکردی در پیش گرفتند؟
۲. تحولات معماری اسلامی در دوره آل بویه چگونه بود؟

### اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۳۴۹ الی ۳۶۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۰۱/۲۹

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۴/۱۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

### کلمات کلیدی

هم‌زیستی دینی،

آل بویه،

اهل تسنن،

شیعه،

معماری.

### ارجاع به این مقاله

طهماسبی شاه‌منصوری، جواد، کیانی‌نیا، رضا و موحد، عبدالعزیز. (۱۴۰۳). مطالعه رویکرد حاکمان آل بویه در ایجاد تسامح مذهبی و واکاوی تحولات معماری اسلامی در این دوره. *مطالعات هنر اسلامی*. ۲۱(۵۶)، ۳۴۹-۳۶۶.



[dori.net/dor/20.1001.1.\\*](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.408013.2255)

\*\*\*\*\*/



[dx.doi.org/10.22034/IAS](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.408013.2255)

.2023.408013.2255

\* این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان‌نامه "جواد طهماسبی شاه‌منصوری" با عنوان "عنوان رساله/ پایان‌نامه" است که به راهنمایی دکتر "رضا کیانی‌نیا" و مشاوره دکتر "عبدالعزیز موحد نساج" در سال دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "شوشتر" ارائه شده است.



## مقدمه

سلسله شیعی‌مذهب آل بویه پس از تصرف شمال، مرکز و جنوب ایران بر پایتخت خلافت عباسی تسلط یافت (۳۳۴ ق). اینان که اعتقادی به خلفای بغداد نداشتند، با سیطره کامل بر امور، زمینه تضعیف بیش‌از‌پیش دستگاه خلافت را فراهم کردند. تسلط آل بویه بر بغداد تا سال ۴۴۷ ق. به طول انجامید. با روی کار آمدن آل بویه، سیاست‌های اتخاذی سران ایشان شرایط بهتری برای شیعیان در مقایسه با دوره‌های قبل به وجود آورد. با اینکه در تاریخ تعداد نزاع و درگیری‌های ثبت شده میان شیعه و اهل سنت در این دوران نیز قابل توجه است؛ اما این اختلاف به‌اندازه دوره قبل از ایشان نبود. آل بویه هرچند بر طبق شواهد تاریخی معتبر بر مذهب شیعه بودند؛ اما سیاست‌های مذهبی این خاندان تا حد زیادی اختلافات را کاهش داده بود؛ بنابراین اگر از برخی اقدامات، نظیر لعن‌های آشکار علیه مقدسات اهل سنت که به دستور معزالدوله به سال ۳۵۱ ق در مساجد نوشته شد (ابن جوزی، ۱۳۵۸ ق: ۱۴/۱۴۰؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۵/۳۲۷)، چشم‌پوشی شود، اغلب پادشاهان بویهی و حتی معزالدوله نیز درصدد ایجاد هم‌زیستی دینی میان مذاهب شیعه و اهل سنت بودند. تحولات معماری اسلامی در این دوره از موضوعات قابل بررسی است.

لازم به ذکر است که حذف اصل رقابت و اختلاف و تنوع فکری از جامعه نه مطلوب و مدنظر آنان و نه اساساً امری ممکن بود. وظیفه رهبران دینی اقتضا داشت که بسترها و راه کارهای مناسب و لازم برای داشتن جامعه‌ای سالم، همدل و همراه، هر چند با اجتهادات و معتقدات فقهی و کلامی مختلف فراهم آید.

این مقاله درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که: با توجه به عملکرد حکومت آل بویه، سیاست‌های امرای این خاندان در جهت ایجاد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دینی میان شیعه و اهل سنت چه بوده است؟ در واقع نکته این است که یهودیان هرگز سنیان را تحت فشار قرار نمی‌دادند و سنیان به وسیله شیعیان تحت تعقیب قرار نمی‌گرفتند، بلکه هواداران هر دو مذهب در سپاه آنان وجود داشتند. آن‌ها خواهان نوعی حکومت مشترک شیعه عباسی بودند تا بتوانند شیعیان را از مسئله تقیه برهانند. به عبارت دیگر، حاکمان بویه نمی‌خواستند به‌زور، رعایای خویش را به پذیرش مذهب تشیع وادار کنند. آن‌ها با انتخاب وزرای قدرتمند و شیعه‌مذهب؛ همانند «صاحب‌بن‌عباد»، زمینه بارور شدن نهال نوپای اصول احکام و مبانی مذهب تشیع را فراهم کردند. اهمیت پرداختن به این موضوع نیز از این جهت است که با توجه به اینک بیشتر پژوهش‌ها و مقاله‌های انجام‌شده بحث درگیری و اختلاف میان شیعه و اهل سنت در عصر آل بویه را نشان داده‌اند. منابع به‌عمد و یا شاید به جهت جزئی‌بودن هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دینی میان شیعه و اهل سنت در این عصر و نقش آل بویه در ایجاد این اتحاد و کاستن از اختلافات با سیاست‌های خاص خود که تاریخ شیعه و اهل سنت نیز به آن اذعان دارد غفلت نموده‌اند. از این‌رو، در این تحقیق ضروری به‌نظر می‌رسد که این بخش از تاریخ آل بویه را که بی‌شک یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی محسوب می‌شود مورد توجه قرار دهد تا رمز و راز حکومت آل بویه و دوام آن با وجود جمعیت زیاد سنیان در کنار اقلیت شیعیان را معرفی کند.

در زمینه پیشینه و تحقیقاتی موضوع؛ محقق ترکمنی آذر (۱۳۸۵) در مقاله «آل بویه، عباسیان و تشیع»، به مقوله سیاست آل بویه در جهت حفظ خلافت عباسی برای تحکیم قدرت پرداخته است. همچنین محقق پناهی (۱۳۹۰) در

مقاله «روابط مذهبی آل بویه با خلافت عباسی»، از تسامح مذهبی آل بویه نسبت به اهل تسنن قدری کوتاه بحث نموده است. محقق جعفرنیا (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «سیاست‌های حکومت آل بویه در جهت تحکیم وحدت میان شیعه و اهل سنت» پرداخته است که به مواردی از قبیل تساهل و تسامح آل بویه، اعتقادات دینی و مذهبی آل بویه و اقدام آل بویه در ایجاد وحدت سیاسی میان اهل تسنن و شیعه پرداخته است. محققان جاودان و عشریه (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «ابقای بنی عباس توسط آل بویه» مبحثی دربارهٔ آل بویه پس از ورود به بغداد (۳۳۴ق/۹۴۵م)، به‌رغم تضاد مذهبی با خلیفه و با وجود تسلط و قدرت بر دستگاه خلافت، به عللی مقام خلافت عباسیان را ابقا نمودند و در جایی از پژوهش ایشان آورده است که یهودیان که میل به حکومت داشتند، برای جلوگیری از شورش همگانی، با توجه به اعتقاد اکثریت مسلمانان نسبت به اصل خلافت عباسی و با استفاده از تسامح و مدارای دینی، درصدد حفظ خلافت عباسی برآمدند تا بدین وسیله، بتوانند با تسلط بر نظام سیاسی، به تدریج، مذهب خود را ترویج کنند.

این مقاله بر آن است که با واکاوی متون تاریخی مربوط به عصر آل بویه و نظریات مورخان، نقش آل بویه را به‌عنوان یک حکومت شیعی در هم‌زیستی با سنیان آن دوره بیشتر مورد بررسی قرار دهد و این که آل بویه با اتخاذ چنین تدابیری توانسته بود از فروپاشی انسجامشان در آن دوره، علی‌رغم جامعه اهل سنت غالب آن روز جلوگیری به عمل آورند.

#### ۱. سیاست مذهبی آل بویه

آل بویه با اینکه احتمالاً در آغاز شیعه زیدی بودند، هنگامی که به حکومت رسیدند به شیعه دوازده‌امامی گرایش یافتند. آل بویه چون از نسل پیامبر مسلمانان نبودند طبق آموزه‌های مذهب زیدی باید امامی زیدی از نسل پیامبر را برای اطاعت کامل از او به امامت می‌رساندند؛ بنابراین احتمالاً به همین دلیل آنان بعد از رسیدن به حکومت به شیعه دوازده‌امامی مایل شدند؛ زیرا ایده یک امام غایب از نظر سیاسی برای بوییان مطلوب‌تر بود (مؤمن<sup>۱</sup>، ۱۹۸۵: ۷۶-۷۵).

به هر ترتیب آنان به‌طور مستمری مذهب شیعه را تبلیغ نموده و مراسمی مانند محرم و عید غدیر را پاس می‌داشتند. باین‌حال، آل بویه معمولاً سیاست‌مدار و پذیرا بودن با سایر مذاهب مانند اهل سنت را در پیش داشتند؛ مثلاً آنان بزرگ‌ترین تکریم‌ها را برای عبدالله ابن خفیف شیخ کبیر، عالم بزرگ اهل سنت پایتخت (شیراز) به‌جا می‌آوردند. یا خانقاه برای اهل تصوف می‌ساختند (لیمبرت<sup>۲</sup>، ۲۰۰۴: ۱۱). باین‌حال، آن قدر از لحاظ سیاسی قدرتمند بودند که در تصمیم‌گیری‌های خلفای عباسی دخالت می‌کردند.

در شیراز زمان آل بویه، برخلاف سنت رایج آن زمان غیرمسلمانان مانند زردشتی‌ها مجبور نبودند که علامت مشخص‌کننده به تن داشته باشند یا در محله‌های خاصی زندگی کنند. در زمان آل بویه بازار شهر شیراز در هنگام جشن مهرگان و نوروز نورانی می‌شد و هنگامی که در سال ۳۶۹ هجری مصادف با ۹۸۰ میلادی مسلمانان شیراز علیه زرتشتیان به اغتشاش پرداختند. عضالدوله لشکری برای تنبیه اغتشاش‌کنندگان به شیراز فرستاد (لیمبرت، ۲۰۰۴: ۱۱). ابن‌اثیر در حوادث سال ۳۶۳ هجری گفته است که فتنه‌ای بزرگ میان شیعه و سنی در محله سوق‌الطعام بغداد

<sup>۱</sup> Momen, Moojan

<sup>۲</sup> Limbert, Johm.

برخاست. سنی‌ها زنی را سوار بر شتر کردند و او را عایشه نامیدند و دو نفرشان خود را طلحه و زبیر نامید. این گروه با گروه دیگر (شیعه) به جنگ پرداخت و می‌گفتند ما با اصحاب علی بن ابی طالب جنگ می‌کنیم. این عمل آن‌ها، شبیه‌سازی جنگ جمل در دوران خود تلقی شد (فقیهی، ۱۳۹۰: ۳۱).

یکی از وزیران برجسته ایشان نصر بن هارون نصرانی (نخستین وزیر مسیحی تاریخ ایران) که به نقل از مسکویه وزیر شیراز بود (کوبر، ۱۳۹۱: ۲۷۶)، و شاه دیلمی (عضدالدوله) دست او را در ساختن کلیساهای مسیحی بازگذاشت. یهودیان و صائبین در دستگاه فرمانروایی ایشان جایگاه بلندی داشتند. می‌توان گفت که دودمان دیلمیان یکی از بردبارترین و خشونت‌پرهیزکردن دودمان‌های شاهی در تاریخ ایران پس از اسلام بوده و در همین (کسروی و امینی، ۱۳۸۹: ۷۴). در این دوره است که یک یهودی با فرمان شاه، حاکم سیراف می‌شود.

## ۲. مبانی عقیدتی و فکری آل بویه در دوره عباسیان به‌عنوان حکومتی سنی‌مذهب

باتوجه‌به شواهد و مدارک و خاستگاه قومی آن‌ها بیشتر گمان می‌رود آل بویه پیرو مذهب تشیع زیدی بودند. علی اصغر فقیهی در این باره می‌نویسد: «در این که آل بویه عموماً پیرو تشیع و دوستدار اهل بیت بودند گویا تردیدی نباشد، سخن در این است که آیا شیعه جعفری و اثناعشری بوده‌اند یا زیدی...» (فقیهی، ۱۳۵۷: ۴۷۹). او ادامه می‌دهد که شبیه زیدی بودن آل بویه باید به‌دلیل پیوندهای آن‌ها با علویان می‌باشد. فقیهی سرانجام باتوجه‌به اسناد و مدارک به این نتیجه می‌رسد که به‌یقین آل بویه و پادشاهان آن شیعه جعفری بودند، زیرا علمای بزرگ تشیع و معاصر آنان پادشاهان آل بویه را تأیید کردند، حتی شیخ صدوق شیعه جعفری بودن رکن‌الدوله را تأیید کرده است (فقیهی، ۱۳۵۷: ۴۸۰).

با وجود استدلال فقیهی، برخی منابع این عصر معتقدند بعضی از پادشاهان آل بویه، زیدی مذهب بودند. برای این ادعا آنها معتقدند که معزالدوله پس از این که بر بغداد دست‌یافت، درصدد بود تا ابوالحسن محمد بن یحیی زیدی علوی را به تخت نشاند، اما پس از مشورت با ابوجعفر محمد صمیری چون از عواقب کار خود ترسید، از برکناری عباسیان منصرف شد (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۴-۱۲۰). تمایل یک علوی زیدی به‌عنوان خلیفه، نشان‌دهنده نزدیکی مذهبی و اعتقاد معزالدوله به این کیش است. باین‌حال، پس از این که آل بویه بر بغداد و عراق مسلط شدند، به تقویت شیعیان پرداختند و معزالدوله فرمان داد تا در روز عاشورای حسینی، آیین سوگواری برگزار شود و مردم در عید غدیر خم به جشن و شادی پردازند. گرامی داشتن آیین‌های شیعیان باعث شد تا آنان، گفته‌ای از امام علی (ع) نقل نمایند. حمایت آل بویه از تشیع در تمام دوران زمامداری‌شان ادامه یافت، اما در عصر عضدالدوله او سیاست تساهل و مدارا با سایر فرقه‌ها و مذاهب را در پیش گرفت؛ باین‌وجود، توجه ویژه‌ای نسبت به تشیع از خود نشان می‌داد، او دستور داد تا مرقد امام علی (ع) در کوفه ساخته شود و آرامگاهی نیز برای ایشان بنا کرد (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۲۵/۱۵). این مسئله نشان‌دهنده اعتقاد مذهبی عضدالدوله نسبت به ائمه اطهار (ص) است. در سایه حمایت مادی و معنوی آل بویه از شیعیان، علمای شیعه به‌راحتی توانستند آرای فکری و فقهی خود را جمع‌آوری و تنظیم کنند. از این دانشمندان می‌توان به «شریف

رضی» گردآورنده نهج البلاغه اشاره کرد و شیخ رضی از سوی بهاءالدوله، نقابت شیعیان عراق را به عهده داشت (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۴-۳۳۵).

### ۳. عقاید زیدی مذهببان در آن دوره

در آرای دین‌شناسان و اهل کلام به گروه‌ها و فرقه‌هایی که قائل به امامت بلافضل حضرت علی (ع) پس از پیامبر (ص) هستند و معتقدند امامت از خاندان او خارج نمی‌شوند، شیعه امامی گفته می‌شود (اشعری قمی، ۱۳۷۱: ۲۴۹). جاحظ نیز معتقد است در سده نخست هجری، شیعی کسی بود که علی (ع) را بر عثمان مقدم می‌دانست (مشکور، ۱۳۷۹: ۳۹). زیدیه فرقه‌ای از تشیع محسوب می‌شود که پس از درگذشت امام علی بن حسین (ع) - امام چهارم شیعیان - فرزند او زید بن علی (ع) را به امامت پذیرفتند. آن‌ها امامت امام محمد بن باقر (ع) را جایز ندانستند و معتقد بودند که امامت گرچه منحصراً در فرزندان فاطمه (س) است، ولی از فرزندان او کسی که شجاع باشد و قیام به شمشیر نماید و مردم را به سوی خود جلب کند، امام واقعی است (نوبختی، ۱۳۸۱: ۱۷؛ شهرستانی، ۱۳۵۰: ۱۵۳/۱).

زیدیه پیوند نزدیکی با معتزله دارند، زیرا زید بن علی بن حسین (ع)، شاگرد واصل بن عطا - پیشوای فرقه معتزله - بود. از این‌رو، زیدیه و پیروان او به اعتزال معروف شدند. این گروه به نفرین ابوبکر، عمر و عثمان قائل نیستند و امامت مفضول را با وجود فاضل جایز می‌دانند. شیعیان کوفه چون او را مخالف لعن شیخین دیدند، ترکش کردند و از این‌رو پیروان زیدیه به «رافضه» ترک‌کننده معروف شدند (شهرستانی، ۱۳۵۰: ۱۵۵/۱). این گروه همان گونه که آورده شد، به دلیل خروج زید، او را مهدی موعود نامیدند. آن‌ها در اصول، معتزلی اما در فروع، حنفی باقی ماندند. با آن‌که به برتری علی (ع) اعتراف می‌کردند، مصلحت مسلمانان را در آن دیدند که کار خلافت را به ابوبکر بسپارند.

شهرستانی عامل اختلاف زید و امام محمد باقر (ع) را دیدگاه «قدری» زید پیروی او از واصل بن عطا و هم چنین اعتقاد او به قیام شمشیر می‌داند (نوبختی، ۱۳۸۱: ۱۷). اختلاف این دو برابر بسیار اساسی بود، زیرا زید به برادرش اعتراض می‌کند که امام سجاد (ع) امام نبود، چراکه هرگز خروج نکرد و در راه شمشیر نزد (شهرستانی، ۱۳۵۰: ۲۵۲/۱). این فرقه از دیگر فرقه‌های شیعه سنت و جماعت نزدیک‌تر است. پس از درگذشت امام علی بن حسین (ع) در سال ۹۴ با ۹۵ ه.ق، برخی از شیعیان اشتغال مستمر امام پنجم - امام محمد باقر (ع) - به امور دینی ناراضی بودند و گرد برادر پر شور او زید بن علی بن حسین گرد آمدند، زید به دعوت مردم کوفه از مدینه به این شهر رفت تا قیام شیعیان طرفدار خود علیه هشام بن عبدالملک اموی را رهبری نماید، اما به هنگام جنگ شکست خورد و کشته شد؛ بنابراین از این تاریخ (۱۲۲ ه.ق) طرفداران زید فرقه‌ای جداگانه از شیعیان به نام زیدیه تشکیل دادند (نوبختی، ۱۳۸۱: ۵۵). زیدیه در عبادات و برخی از مسائل مذهبی روش شیعه را در انجام تعالیم و تکالیف انتخاب کردند. از شرایط اختصاصی مذهب آن‌ها، ازدواج نکردن با غیر زیدی بود و شرط اصلی برای انتخاب امام این است که امام از اهل بیت پیغمبر بوده باشد، خواه این که از نسل امام حسن (ع) یا امام حسین (ع) باشد. امامت در آیین زیدی برخلاف تشیع دوازده امامی، ارثی

نیست و امام‌زمان (ع) را به امامت قبول ندارند. با همه اختلافاتی که زیدیه با اهل تسنن داشتند، با ایشان روش مدارا را در پیش گرفتند، ولی از نظر سیاسی به مبارزه با خلافت برخاستند (الفاخوری، ۱۳۷۵: ۱۱۲).

#### ۴. تساهل و تسامح اعتقادی و مذهبی یهودیان

علی‌رغم اینکه برخی اصرار دارند که درباره عقاید مذهبی آل بویه نمی‌توان به‌روشنی اظهار نظر نمود (سجادی، ۱۳۶۸: ۱/۶۴۰) و اینکه مورخان می‌گویند در قرن چهارم هجری مردم نواحی دیلم، شیعه و بیشتر مردم ناحیه گیل، سنی‌مذهب بوده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۶۷)، اما به استناد برخی منابع به نظر می‌رسد یهودیان شیعه‌مذهب بوده‌اند (طوسی، ۱۳۴۷: ۱؛ امین، ۱۴۱۸: ۱/۶۶؛ مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۲/۳۶۰).

از نظر جغرافیایی خاستگاه آل بویه، طبرستان دیلم بوده است. مردم این ناحیه به‌وسیله علویانی چون حسن بن زید و محمد بن زید با اسلام آشنا شدند؛ بنابراین گرایش آنان به تشیع امری کاملاً طبیعی است. گذشته از نام‌های حکومتگران آل بویه که تشیع آنان را نشان می‌دهد (جعفریان، ۱۳۷۵: ۳۶۲). شواهد بسیار چون احیای شعائر شیعه (ابن جوزی، ۱۳۵۸ ق: ۱۴/۱۵۰)، داشتن وزرای شیعه (ثعالبی، ۱۳۷۵ ق: ۱/۱۵۹) و رابطه آنان با خاندان و علمای شیعه (شوشتری، ۱۳۷۷: ۱/۴۵۶) این مسئله را تأیید می‌کند.

یکی از بحث‌های مهم درباره تشیع آل بویه، نوع گرایش شیعی آنان است. اینکه آل بویه زیدی مذهب بوده‌اند یا امامی مذهب. زیدی مذهب بودن آل بویه با توجه به خاستگاه آنان که ابتدا مردم آنجا با علویان زیدی مذهب آشنا شده و اسلام را از حوزه اندیشه‌ای آنان گرفته بودند، کاملاً طبیعی است. از آنجاکه آل بویه در بیعت با ناصر کبیر، معروف به اطروش و پس از آن حسن بن قاسم معروف به داعی بوده‌اند، به نظر می‌رسد این بحث تا حدودی به روشن شدن گرایش مذهبی آن دو ارتباط دارد؛ اگرچه درباره زیدی بودن داعی اختلافی به چشم نمی‌خورد، اما در مورد اطروش چنین نیست. ابن زهره در تأیید زیدی بودن ناصر کبیر گوید: احمد فرزند ناصر کبیر که امامی مذهب بوده، پدرش را به جهت داشتن مذهب زیدی در اشعارش مورد نکوهش قرار داده است. باین حال، نجاشی بر امامی بودن اطروش تصریح کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۵۷). نظر علامه حلی (علامه حلی، ۱۳۸۱ ق: ۲۱۵) و شیخ آقابزرگ تهرانی (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲/۳۰۸) نیز با نظر نجاشی موافقت کامل دارد. باین حال، زیدی بودن ناصر کبیر با توجه به گسترش این مذهب در طبرستان و به‌خصوص نکوهش پسرش احمد که خود امامی مذهب بوده، همچنان به قوت خود باقی است و در مرحله نخست زیدی بودن آل بویه را تأیید می‌کند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۰/۳۱۵). عده‌ای از علما بر امامی بودن آل بویه تصریح کرده‌اند؛ از جمله عبدالعلی رازی، ابن جوزی (ابن جوزی، ۱۳۵۸ ق: ۱۵۷/۱۵)، ابن کثیر (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۱/۳۲۸) و ابن تغری بردی (ابن تغری بردی، بی تا: ۲/۳۰۷). از محققان معاصر عده‌ای مانند اشپولر به امامی بودن آل بویه تصریح کرده‌اند.

به گفته اشپولر، آل بویه از ابتدای امر، شیعه دوازده‌امامی بوده‌اند و تا آخر نیز به عقیده خود وفادار ماندند (اشپولر، ۱۳۶۹: ۱/۳۶۳). نظریه دیگر این که آل بویه با توجه به سابقه مذهب زیدیه در طبرستان، ابتدا مذهب زیدی داشتند، ولی

بعداً به مذهب امامی گرایش پیدا کرده‌اند (شیبی، ۱۳۷۴: ۴۱؛ نویسندگان، ۱۳۹۰: ۵۶-۷۰). این سؤال مطرح است که آیا آل‌بویه در دوران حکومت خود به‌خصوص در اوایل تصدی قدرت و نیز در دوره عضدالدوله بر آن بودند تا جریان‌های اعتقادی مخالف با شیعه را سرکوب کنند و از اختلافات مذهبی به سود خود بهره‌گیرند؟ شواهد تاریخی نشان می‌دهد آل‌بویه چنین نبوده‌اند و در این خصوص تسامح و تساهل داشته‌اند (مختار العبادی، بی‌تا: ۶۶۱-۶۶۷). مورخان رفتار آنان را با مذاهب اهل‌تسنن مورد تأیید و تحسین قرار داده‌اند. به گفته لینیول، فرمانروایان بویهی با دیدی احترام‌آمیز به عقاید دیگران می‌نگریستند و با سعه‌صدر و غیرمستبدانه رفتار می‌کردند و از سماجت نظر و انعطاف‌پذیری بیشتری برخوردار بودند (لین پول، ۱۳۱۳: ۶۲۱).

نکته دیگر اینکه آیا تساهل و تسامحی که در دولت آل‌بویه بوده است، مدیون تفکرات شیعی آن‌هاست یا مناسبات سیاسی آن‌ها به دلیل ادامه حکومت خویش، آنان را به چنین امری واداشته است؟ به عقیده پاره‌ای از اهل سنت، خاصه اهل حدیث و حنبلیان و کسانی مانند محمد عبدالرحمن، هر فتنه‌ای که در تاریخ اسلام ظاهر شده، موجد آن یکی از شیعیان بوده است (محمد عبدالرحمن، ۲۰۰۷: ۱۵)؛ ولی آیا واقعاً چنین بوده است؟ یا شیعه در مقابل این حوادث موضعی تدافعی داشته است؟ به نظر می‌رسد همچنان که تسامح و تعصب با یکدیگر ناسازگارند، تسامح و عقلانیت فردی می‌تواند با هم جمع شود و آن‌چنان آرامش و طمأنینه‌ای به دارنده آن می‌دهد که می‌تواند سخت‌ترین حملات را تحمل کند و با عقلانیت آن را پاسخ دهد. برآشفتن در جایی است که عقلانیت کاربردی ندارد. به هر حال، تسامح و تساهل حکومت آل‌بویه را به رویکرد شیعی این خاندان نسبت می‌دهند. چنان‌که کرمر نیز گفته است تشیع بیش از تسنن نشان داده است که در برابر جریان‌های فکری تاب تحمل دارد (کرمر، ۱۳۷۵: ۷۴). در واقع، بسیاری این تسامح شیعی را نهفته در ذات اسلام می‌دانند؛ زیرا وقتی قرآن با فریادی رسا اظهار می‌دارد: «فیشربوا الذین یستمعون القول فیتبعون احسنه» (سوره زمر: آیه ۱۸)، شعار قرآنی دیگر نیز معنا پیدا می‌کند: «ان‌الدین عندالله الاسلام» (آل‌عمران: ۱۹).

این مسئله حکایت از اعتماد به نفس و سخن‌گفتن از موضع قدرت دارد؛ زیرا این اطمینان از فکر و عقیده‌ای است که می‌تواند به همه مذاهب دیگر، از جمله یهود، نصاری و مجوس اجازه عرض‌اندام دهد و به آن‌ها بگوید شما آزادانه می‌توانید به دین خود باشید، اما فتنه نکنید؛ به عبارت روشن‌تر، روح اسلام شیعی، حکایت از پذیرش حق و تبعیت از حقایق دارد و به اعتقاد شیعه، مرام آنان حمایت از منطق، گفت‌وگو، پیروی از خرد و عقلانیت است و نیازی به خشونت ندارد؛ برعکس مخالفان آن‌ها چون موضع حقانیت را نمی‌پذیرند، به خشونت متوسل می‌شوند.

در عهد آل‌بویه، حنابله نسبت به تشیع واکنش شدید داشتند. «وعاظ حنبلی مردم را به توبه و پیمودن راه پاک و بی‌آلایش اجداد پرهیزگارشان دعوت می‌کردند. حملات آن‌ها به شیعیان سرچشمه اصلی ناآرامی در شهر بغداد بود و سرانجام با تلقین حنابله، مذهب اهل سنت به حاکمیت بازگشت و به میان‌پرده تشیع پایان داده شد» (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۷/۶۷۴). اهل سنت و پیروان آن که با آمدن آل‌بویه به شدت ناراحت بودند، در صدد بازگشت به دوران سیطره کامل

اهل تسنن برآمدند؛ برای مثال، ابن نقیب از علمای تسنن وقتی خبر مرگ شیخ مفید به او می‌رسد، آن‌چنان خوشحال می‌شود که سجده شکر به جا می‌آورد و اظهار می‌دارد: از این پس هر وقت مرگ وی فرارسد، او را باکی نیست (همان). زندگی مسالمت‌آمیز عموم مردم از جمله ادیان و مذاهب مختلف، سیاست مذهبی مبنی بر تساهل، نه تنها شامل مذاهب اسلامی می‌شد، بلکه اقلیت‌های دینی غیرمسلمانان نیز در میان عموم از شأن و منزلتی برخوردار بودند. غیرمسلمانان در انجام مراسم مذهبی‌شان آزاد بودند و مسیحیان در بیمارستان‌ها و نیز مدارس فلسفی، علوم، ریاضیات و نجوم بدون آنکه مجبور باشند تقیه کنند، به کار مشغول بودند و نیز در ساختار اداری حکومت مشغول فعالیت بودند مثل نصر بن هارون وزیر مسیحی کاتب ریاضی‌دان در دربار عضدالدوله بوده است. مسیحیان در چندین محله بغداد متمرکز بودند که کلیساها و صومعه‌های آنان برقرار بود. آن‌ها عهده‌دار مکتب فکری یونانی بودند و به کار ترجمه و طبابت اشتغال داشتند. علاوه بر یهودیان و مسیحیان، صائبین نیز از احترام برخوردار بودند (زرین کوب، ۱۳۸۲: ۳۵).

همین‌طور ابوبکر باقلانی متکلم سنی و اشعری مذهب را برای تعلیم پسرش به شیراز دعوت کرد. هم‌چنین برخی گزارش‌ها حاکی از این است که از طرف عضدالدوله برای جلب توجه اهل سنت، بعضی از اعمال و عقاید اهل سنت به شیعه تحمیل می‌شد و به همین لحاظ، شیعیان قم و کوفه را تهدید کرد اگر «صلاه التراویح» که بدعت است (حر عاملی، ۱۴۱۶: ۵/۱۹۱) و اهل سنت در شب‌های ماه رمضان می‌خوانند را به جا نیاورند با آنان چون کفار رفتار خواهد شد.

از گفته‌های ابن جوزی این‌گونه برداشت می‌شود زمانی که معزالدوله وارد بغداد شد سه تن از قاریان قرآن را که در آن زمان از لحاظ حسن قرائت بی‌نظیر بودند، به نام‌های: ابوالحسن بن الرفاء، ابوعبدالله بن الدجاجی و ابوعبدالله بن البهلول معین نمود تا برای اهل سنت به نوبت نماز تراویح بخوانند (ابن جوزی، ۱۳۵۸ ق: ۲۲۸/۷)، در حالی که نماز تراویح از آداب اهل سنت و در شب‌های ماه مبارک رمضان و احياناً شب‌های دیگر است.

##### ۵. باور مسلمانان به زندگی مسالمت‌آمیز و وحدت اسلامی

اقوام، اقلیت‌های دینی و مذاهب مختلف اسلامی، در سراسر قلمرو حکومت آل بویه، با پراکندگی قابل توجهی زندگی می‌کردند. حضور آنان به‌عنوان شهروند کشور اسلامی پذیرفته شده بود. تاریخ نشان می‌دهد که یهودیان، همه اقلیت‌ها را به‌عنوان «شهروند» پذیرفته بودند و در مقابل آنان، رفتارهای احترام‌آمیز داشتند. اعطای «آزادی اجتماعی» از سیاست‌های اصلی آل بویه بود که نسبت به اقلیت‌ها به اجرا درآمد. آل بویه به دلیل اختلافات قومی و ایدئولوژی با دیگر رقبا، سیاست تساهل و تسامح را در پیش گرفتند (محمدی صیفار و همایون، ۱۳۹۵: ۱۲۸).

بنابراین، باتوجه‌به اینکه در پژوهش جعفرنیا (۱۳۹۷) نیز آمده است که چون هم‌زیستی مسالمت‌آمیز یا هم‌زیستی مذهبی، فکر اصیل اسلامی است که آیات متعددی از قرآن کریم به صورت‌های گوناگون با تأکید و صراحت کامل بدان سفارش کرده است. از نظر قرآن کریم، جنگ مذهبی و ستیز به سبب اختلاف عقیده به‌صورتی که پاره‌ای از مذاهب دیگر نشان می‌دهد (مانند جنگ‌های صلیبی مسیحیت) معنا ندارد. کینه‌توزی و دشمنی با پیروان ادیان دیگر در این

دوره ممنوع بوده است. قرآن کریم نیز برای تأمین هم‌زیستی مسالمت‌آمیز راه‌های گوناگونی را سفارش کرده است و باتوجه‌به برخی از آیات قرآن این امر مسلم است که پذیرش اعتقادات دینی به اجبار نیست و در این خصوص حتماً باید رضایت و اختیار وجود داشته باشد؛ چراکه در غیر این صورت ایمان، قلبی نخواهد بود. در این زمینه می‌توان به آیه ۲۵۶ سوره بقره اشاره کرد که می‌فرماید در دین اکراه روا نیست، چراکه راه رشد و تعالی از راه ظلمت و گمراهی مشخص گردیده است. همچنین در آیات ۹۹ سوره یونس، ۲۹ سوره کهف و ۱۰۷ سوره انعام به‌خوبی نشان داده‌شده که شیوه دعوت اسلام شیوه‌ای کاملاً عقلانی و به‌دوراز هرگونه تحمیل‌گری و اجبار و کاملاً مسالمت‌آمیز است و روش‌های سخت‌گیرانه تبلیغ در اسلام جایی ندارد.

با عنایت به شیوه تبلیغی اسلام، خصومت‌های مذهبی از میان رخت بر بست. حتی دولت آل‌بویه مانع وعظ و خطابه واعظانی می‌شد که سخنانشان منجر به اختلاف می‌گردید و حتی علویان صاحب‌نفوذ که اختلافات مذهبی را تشدید می‌کردند، به فارس تبعید شدند. عضدالدوله برای آشتی مذهبی در کشور کوشش‌هایی انجام داد؛ از جمله برای یکی کردن خاندان هاشمی و آل‌بویه از راه مزاجت توجه نشان داد (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۱). به‌طور کلی، باتوجه‌به مناسبات حسنه اهل سنت و شیعیان، در نزاع‌ها و زدوخوردهایی که در روزهای عاشورا و عید غدیر و یا مواقع دیگر میان اهل سنت و شیعه رخ می‌داد، حکومت مداخله‌ای نداشت و خود را بی‌طرف نشان می‌داد و پیوسته برای برطرف شدن اختلافات کوشش می‌کرد. با همت خود مردم، دشمنی‌ها از میان رفت و دو فرقه به‌اتفاق یکدیگر در زیارتگاه‌ها و مساجد حاضر می‌شدند.

از جمله، در سال ۴۴۲ق. در اول ماه ذیحجه مردم در نظر گرفتند، به زیارت قبر امام حسین علیه‌السلام در کربلا و مرقد امیرالمؤمنین علیه‌السلام در نجف بروند. مردم محله نهرالدجاج در بغداد و محله کرخ، با پرچم‌های رنگارنگ بیرون آمدند. اهل سنت و شیعه در کنار یکدیگر به‌طرف مسجد جامع حرکت کردند. در آنجا اهالی محله باب‌الشام و کوچه دارالرقیق با پرچم‌های خود به ایشان رسیدند. آنگاه همه با هم درحالی‌که علم‌ها در جلو ایشان حرکت داده می‌شد، برگشتند. عبور همه از محله کرخ بود، مردم آن ناحیه در جلو ایشان، پول نثار کردند. اهل سنت و ترکان با هم به زیارت رفتند و چنین کاری تا آن زمان سابقه نداشت. این چنین شیعه و اهل سنت با هم آشتی و توافق کرده بودند. در نتیجه این توافق، شیعه در حرم کاظمین در اذان «حی علی خیرالعمل» و مؤذنان اهل تسنن در مسجد عتیق و مسجد بزازان (در اذان صبح) جمله «الصلاه خیر من النوم» گفتند. هر دو فرقه با یکدیگر آمیزش و رفت‌وآمد کردند و به‌اتفاق به زیارت قبر امام حسین و حضرت علی علیه‌السلام رفتند (ابن جوزی، ۱۳۵۸ق: ۱۴۵/۸-۱۴۶).

مهم‌ترین دلایل این طرز تفکر در میان عموم مردم را باید در رویکرد شیعی طبقه حاکم و متفکران برجسته این عصر که نگرشی مثبت به میراث‌فرهنگی سایر تمدن‌ها داشتند، دانست. سیاست تساهل‌گرایانه و عدم تعصبات مذهبی، از شدت درگیری‌ها می‌کاست. در سایه همین رویکرد، صاحب‌بن‌عباد، قاضی عبدالجبار معتزلی را به ری دعوت کرد که نتیجه آن رشد عقل‌گرایی و تبدیل شدن ری به مرکز اعتزال در ایران عصر بویه بود. قاضی، خود شافعی بود و در میان شاگردانش؛ امامیان، زیدیان و حنفیان دیده می‌شدند. گفته می‌شود که ابن‌عباد، مبلغان معتزلی را به میان حنفیان

شهر می‌فرستاد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۳۹۵) تا از اندیشه‌های اعتزالی آن‌ها تأثیر پذیرند و بدین ترتیب آن‌ها را به تبادلات فکری تشویق می‌کرد. شیعیان به‌خصوص امامی مذهب، از این فرصت و فضای باز اجتماعی و سیاسی که ایجاد شده بود، بیش از سایرین استفاده کردند. برگزاری مراسم عزاداری برای اباعبدالله علیه‌السلام و منقبت‌خوانی‌ها و نیز تحول در امور اجتماعی چون نقابت از جمله آن بود. عملکرد آل بویه در زمینه منصب نقابت و به‌طور کلی در گرایش به امامیان، اگر هم سیاستی به حساب آید، اقدامی بود که در سازمان‌بندی اجتماعی شیعه بسیار اثر داشت (میرزایی، ۱۳۹۲: ۱۲۴).

### ۶. اقدامات حکومت آل بویه در ایجاد اتحاد بین شیعه و سنی

بعد از رحلت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، سیاست‌های نامتعادل، ستمگرانه و تبعیض‌آمیز امویان نسبت به شیعیان و گروه‌های غیرعرب و نیز عوامل دیگر، سبب شد تا عباسیان با ایجاد تشکیلات منظم و سازمان‌یافته و تبلیغ دعوت به رهبری شخصی شایسته از خاندان نبوت و مخالفت با امویان، در نیمه نخست قرن دوم هجری به قدرت رسیدند. عباسیان بیش از پنج قرن (۱۳۲ - ۶۵۶ ق) با قدرت و ضعف بر سریر خلافت تکیه زدند. پس از حضور و نفوذ ترکان در دستگاه خلافت عباسی و به حاشیه رانده شدن ایرانیان، جایگاه خلافت نیز به شدت تضعیف شد و سپاهیان ترک، خلفا را زیر نفوذ خویش درآوردند و به عزل و نصب آنان پرداختند. سلسله شیعی مذهب آل بویه نیز پس از آن که با تصرف شمال، مرکز و جنوب ایران، بر پایتخت خلافت عباسی (بغداد) تسلط یافت؛ از آنجایی که به خلفای بغداد اعتقادی نداشت، با سیطره کامل بر امور، زمینه تضعیف بیش‌ازپیش دستگاه خلافت را فراهم کرد. تسلط آل بویه بر بغداد تا سال ۴۴۷ ق به طول انجامید.

با روی کار آمدن آل بویه، سیاست‌های اتخاذی سران ایشان، شرایط بهتری برای شیعیان در مقایسه با دوره‌های قبل به وجود آورد. با این‌که تعداد نزاع و درگیری‌های ثبت شده میان شیعه و اهل سنت در این دوران نیز قابل توجه است، اما این اختلاف به‌اندازه دوره قبل از ایشان نبود. آل بویه هرچند بر طبق شواهد تاریخی معتبر، بر مذهب شیعه بودند، اما سیاست‌های مذهبی این خاندان تا حد زیادی اختلافات را کاهش داده بود؛ بنابراین اگر از برخی اقدامات؛ نظیر لعن‌های آشکار علیه مقدسات اهل سنت که به دستور معزالدوله به سال ۳۵۱ ق در مساجد نوشته شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ق/ ۱۹۹۲ م: ۱۴/۱۴۰)، چشم‌پوشی شود، اغلب پادشاهان بویه‌ای و حتی معزالدوله نیز درصدد ایجاد آشتی میان مذاهب شیعه و اهل سنت بودند.

در عهد آل بویه به دلیل اعتقادات شیعی یا روحیه تسامح‌طلبی آنان، همه مردم از هر گروه و فرقه اجازه یافتند عقاید خویش را ابراز کنند (زرین کوب، بی تا: ۷۵)، طوری که نقل شده اهل سنت، هشت روز پس از عاشورا، برای مصعب بن زبیر مراسم سوگواری برپا کرده و هشت روز پس از عید غدیر نیز، به مناسبت ورود پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و ابوبکر به غار ثور، جشنی برپا داشتند. برگزاری این مراسم‌ها و عدم‌مانعت حکومت وقت (آل بویه) که شیعه‌مذهب بودند، نشان از تسامح آل بویه دارد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ق: ۱۴/۱۵). یکی از سیاست‌های آل بویه توجه آن‌ها به مشترکات مذهبی بین اهل تسنن و شیعه بود؛ چراکه هنگامی که مشترکات و اصولی؛ مانند توحید، نبوت و یا فروعاتی؛ چون نماز و روزه

تحت نظر باشد، اختلافات مذهبی برای عوام کم‌تر بروز پیدا می‌کند. هرچند که این امر، منافی بحث‌های علمی خواص نیست و آن همیشه بر جای خود باقی است.

ابومحمد حسن مهلبی؛ وزیر احمد معزالدوله که بسیار کاردان بود و اداره امور عراق را به‌عهده داشت و با کردانی او بود که احمد توانست در هنگام مریضی، اقتدار خود را در بغداد به رخ خلیفه و رقبا بکشد، سعی نمود با تعدیل و مدیریت احساسات مذهبی، از بروز بسیاری از اختلافات جلوگیری نماید. شیعیان پس از ورود آل‌بویه به بغداد، آزادی عمل بسیار یافته بودند و معزالدوله شعارهای شیعیان را در بغداد برقرار نمود. آن‌گونه که ابن‌اثیر می‌نویسد: در سال ۳۵۱ق، شیعیان بغداد به‌دستور معزالدوله بر دیوار مساجد این شهر چنین نوشتند: نفرین خداوند بر معاویه بن‌ابی‌سفیان و بر کسی که فدک را از فاطمه (سلام‌الله‌علیها) غصب کرده بود و بر کسی که مانع دفن حسن (علیه‌السلام) در کنار قبر جدش شده بود و بر کسی که ابوذر غفاری را تبعید کرد و بر کسی که عباس (عم پیامبر) را از شورا محروم کرد. این شعار که به‌خوبی از تشیع معزالدوله حکایت می‌کند باعث مخالفت اهل سنت گردید و طولی نکشید که در شب‌هنگام، عده‌ای از اهل سنت این شعارها را پاک کردند و چون معزالدوله خواست دوباره به نوشتن این جملات دستور بدهد، مهلبی که مردی حکیم و منطقی بود، به‌منظور جلوگیری از برخورد میان شیعه و سنی، پیشنهاد کرد حد فاصلی اتخاذ گردد و شعارها نرم‌تر و ملایم‌تر گردد؛ بدین‌معنا که گفته شود: لعنت خدا بر آن کس که خاندان رسول‌الله (صلی‌الله‌علیه و آله) را آزار داد و جز در مورد معاویه، نام شخص دیگری ذکر نشود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/۲۵۶).

همچنین عضدالدوله وقتی که وارد بغداد شد، خرابی‌ها و نابسامانی‌های ناشی از نزاع‌های متوالی شیعه و سنی را ناشی از تحریکات واعظان و قصه‌گویان دانست و فرمان داد که کسی در مساجد و کوچه‌ها به این امور نپردازد. در دوره آل‌بویه، باب تازه‌ای در تاریخ خلافت عباسی گشوده شد. آن‌ها می‌بایست اغتشاش و پریشانی بغداد را که از ضعف قدرت مرکزی خلافت ناشی می‌شد، سامان می‌بخشیدند. آل‌بویه به‌دلیل مصلحت سیاسی به ادامه حیات دستگاه خلافت کمک کردند تا بتوانند از آن به‌عنوان وسیله‌ای برای جلب نظر رعایای سنی‌مذهب قلمرو خود و به‌دست‌آوردن احترام قدرت‌های بیگانه بهره‌برداری نمایند (فرای، ۱۳۶۳: ۴/۲۱۷ - ۲۱۸).

در این میان، خطرناک‌ترین دشمن آل‌بویه، دولت سامانی سنی‌مذهب بود. اختلاف مذهبی بهانه خوبی برای سامانیان بود تا به توسعه‌طلبی خود در غرب<sup>۳</sup>، ادامه دهند. امرای سامانی از هر فرصتی برای زورآزمایی با این حاکمیت جدید استفاده می‌کردند و مدام قلمرو آل‌بویه را مورد تهاجم قرار می‌دادند. مردم سنی‌مذهب اصفهان نیز سامانیان را حامیان قدرت‌مندی می‌پنداشتند و چنان‌که شرایطی فراهم می‌شد، به‌راحتی به جبهه دشمن می‌پیوستند. امرای بویه‌ای که از این واقعیت به‌خوبی آگاه بودند، ترجیح دادند با سامانیان سازش کنند. ابن‌اثیر در بیان وقایع سال ۳۶۱ق به این موضوع پرداخته و می‌گوید: «در این سال، میان امیرمنصور بن‌نوح سامانی؛ فرمانروای خراسان و ماوراءالنهر از یک‌سو، و

<sup>۳</sup> منظور از غرب در اینجا غرب مناطق تحت تصرف آل‌بویه است. از آن جا که قلمرو حکومت سامانیان در غزنه افغانستان و در غرب منطقه تحت تصرف آل‌بویه قرار داشت، از آن به غرب تعبیر شده؛ لذا اختلاف مذهبی در میان آل‌بویه، اشتیاق سامانیان را برای توسعه قلمرو خودشان در غرب منطقه آل‌بویه بیشتر می‌کرد.

رکن‌الدوله و پسرش؛ عضدالدوله از سوی دیگر، این‌گونه سازش شد که رکن‌الدوله و عضدالدوله، سالیانه صد و پنجاه هزار دینار برای امیرمنصور بن نوح بفرستند. همچنین امیرمنصور با دختر عضدالدوله پیوند زناشویی بست و او برای عضدالدوله ارمغان‌هایی فرستاد که مانندی برای آن دیده نشده بود. میان آن دو، نامه سازش نگارش یافت و بزرگان فارس و عراق بر آن گواهی دادند» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/۲۸۳).

بنابراین، بویه‌پیان برای دوام حاکمیت خویش سیاستی برگزیدند که هم دستگاه خلافت را به رسمیت شناختند و هم با حکومت سنی‌مذهب سامانی سازش کردند. نکته آخر این‌که بویه‌پیان هرگز سنیان را به‌وسیله شیعیان تحت تعقیب قرار ندادند، بلکه هواداران هر دو مذهب در سپاه آنان وجود داشتند. آن‌ها خواهان نوعی حکومت مشترک شیعه عباسی بودند تا بتوانند شیعیان را از مسئله تقیه برهانند (آژند، ۱۳۸۴: ۱۳). به‌عبارت‌دیگر، حاکمان بویه نمی‌خواستند به‌زور، رعایای خویش را به پذیرش مذهب تشیع وادار کنند. آن‌ها با انتخاب وزرای قدرتمند و شیعه‌مذهبی؛ همانند «صاحب‌بن‌عباد»، زمینه بارورشدن نهال نوپای اصول احکام و مبانی مذهب تشیع را فراهم کردند (جعفرنیا، ۱۳۹۷: ۳۳ - ۳۵).

#### ۷. مرور برخی آثار و اقدامات فرهنگی حکومت آل بویه

آل بویه، اقدامات زیادی در ترویج و گسترش مهم‌ترین شعائر مذهبی شیعیان امامیه انجام داد. برخی از این اقدامات عبارت‌اند از: **برگزاری عزاداری روز عاشورا**: دسته‌های عزاداری به شکلی که بعدها در دوره صفویه شکل نمایشی به خود گرفت، نخستین‌بار در سال ۳۵۲ قمری به‌وجود آمد. به دستور معزالدوله، در عاشورای این سال، عزای عمومی اعلام شد و از مردم خواسته شد که با پوشیدن جامه سیاه، اندوه خود را نشان دهند. زنان با موی پریشان و چهره سیاه کرده از خانه‌هایشان خارج می‌شدند و بر سروصورت می‌کوفتند و در عزای امام حسین (علیه‌السلام) می‌گریستند (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۱۱/۲۴۳؛ ابن‌خلدون، ۱۴۰۸: ۳/۵۲۷). به احترام این روز، خریدوفروش ممنوع شد، قصابان ذبح نکردند، صنف آشپز غذا نپختند، سقاها از کار بازداشته شدند و چادرهایی در بازارها برپا شد (ذهبی، ۱۴۱۳: ۲۶/۱۱). بنا به نوشته برخی از مورخان، در این روز گریه و شیون برای امام حسین (علیه‌السلام) و نوحه‌خوانی و برپایی ماتم برای آن امام همام (علیه‌السلام) برگزار شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۸/۵۴۹).

**برگزاری جشن عید غدیر**: فرمانروایان آل بویه، به دلیل علاقه‌مندی مذهبی خویش، به بزرگداشت واقعه غدیر خم به منزله عید بزرگ شیعیان، پرداختند. به دستور معزالدوله، از سال ۳۵۲ قمری، برپایی جشن به مناسبت عید غدیر در بغداد آغاز شد. در سال‌های بعد نیز حکمرانان آل بویه نسبت به برگزاری جشن غدیر خم اهتمام داشتند (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۱۱/۲۴۳).

**گسترش سنت زیارت قبور امامان معصوم (علیهم‌السلام)**: یکی دیگر از سنت‌های شیعه که در زمان آل بویه موردتوجه فراوان قرار گرفت، زیارت قبور امامان شیعه (علیهم‌السلام) بود. بدین منظور آنان نسبت به قبور ائمه (علیهم‌السلام) مدفون در عراق، اقداماتی؛ از قبیل مرمت و بازسازی قبور آنان، برپاکردن گنبد و بارگاه باشکوه بر مزار ایشان (ذهبی، ۱۴۱۳: ق: ۲/۱۳۹)، اهدای نذورات و اختصاص موقوفات به این زیارتگاه‌ها، ایجاد تسهیلات برای زائران

و تشویق مردم به سکونت در جوار این مکان‌های مقدّس و اعطای مستمری و صلّه به مجاوران این بارگاه‌ها نمودند (خطیب بغدادی، بی تا: ۱/ ۴۲۴).

**نحوه اذان گفتن:** یکی از نشانه‌های بارز شیعیان، گفتن عبارت «حیّ علی خیرالعمل» در اذان است. با روی کار آمدن آل بویه در بغداد در سال ۳۵۶ ق. تا اوایل غلبه سلجوقیان، ذکر این فراز در اذان مرسوم شد (ابن الجوزی، ۱۴۱۲ ق/ ۱۹۹۲: ۸/ ۱۶۴).

ترویج استفاده از مهر و تربت امام حسین (علیه‌السلام): استفاده از مهر نماز، به‌خصوص مه‌ری که از تربت امام حسین (علیه‌السلام) ساخته شده باشد، از نشانه‌های دیگر شیعیان امامیه محسوب می‌شود. در دوران آل بویه، افرادی بودند که از تربت امام حسین (علیه‌السلام) تسبیح و مهر تهیه می‌کردند و به مردم هدیه می‌دادند (ثعالبی، ۴۲۰ ق: ۳/ ۱۸۳). تعامل با عالمان و دانشمندان بزرگ شیعه؛ مانند مرحوم شیخ مفید که در آن زمان ریاست امامیه را بر عهده داشت و همچنین مرحوم سید مرتضی که بعد از شیخ مفید، زعامت شیعه را بر عهده گرفت.

#### ۸. معماری اسلامی دوره آل بویه

دوره حکومت آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ق)، یکی از ادوار مهم از نظر فرهنگی و تمدنی در تاریخ ایران بوده است. از این دوره آثاری برجای مانده که نشان‌دهنده معماری این دوره است. در دوره آل بویه، معماری صدر اسلام با تغییرات فرهنگی دوره ساسانی و استفاده از بهینه‌های فرهنگی و برداشت‌های اجتماعی و مذهبی دارای عناصر بنیادی در قالب نوآوری بود. به طریقی که هم یادآور دوره گذشته است و هم بیان‌دهنده تنوع در سیر تطور معماری ایرانی است. مصالح معماری صدر اسلام با اتکا به شرایط محیط پیرامون شامل چینه، خشت، آجر و سنگ است. در بیشتر مناطق ایران استفاده از خشت و چینه از گذشته تاکنون مورد استفاده قرار داشته‌اند، زیرا مصالح همواره بوم‌آور بوده و از همان محیط و پیرامون تأمین می‌شدند. تزئینات بناهای صدر اسلام اتکاء به تزئینات ادوار پیش از خود دارد؛ به عبارتی، رنگ‌گذاری تاریخی طولانی است؛ چنان‌که در اولین معابد پیش از تاریخ از آن استفاده شده است. در دوره آل بویه نیز ترکیبی از معماری برگرفته از فرهنگ اسلامی و معماری برجای مانده از دوره ایران باستان به چشم می‌خورد که انعکاس آن را می‌توان در کاربست نقوش تزئینی در کنار مصالح و مواد معماری کهن مشاهده کرد (امینی ارمکی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۷). تصویر شماره ۱ مربوط به مسجد جامع نایین است که می‌توان آن را شکاھاری از معماری اسلامی در دوره آل بویه دانست.



تصویر ۱. مسجد جامع نایین، دوره آل بویه

کاربرد طاق‌ها و تزئینات این بنا یادگار معماری ایران باستان است. با این حال، بنای مسجد به‌عنوان سازه‌ای از بناهای اسلامی و به‌تبع آن نقش گنبد، منازه، تزئینات داخلی حکایت از معماری اسلامی دارد. در دوره آل بویه، مسجد جامع نایین در طرحی مطلوب شبستانی و حیاطدار و در شرایط اجرای خاص ساخته شد. از ویژگی‌های این مسجد ستونچه‌های فلکه پیچ متصل به بنا در ناحیه دربندهای نمای حیاط است که از ارزش هنری فوق‌العاده آجری برخوردار است. همچنین در ناحیه شبستان زیباترین انواع گچبری از خط و خصوصاً هندسه هشت و چهار لنگه و دیگر نقوش هنرهای بدیع آفریده شده است. در این دوره، گسترش‌های فراوان با اسکلت‌سازی از ستون‌های باربر منقوش زیبا و طاق‌پوش‌های بسیار اصولی از اجرا و نقش در مسجد جامع اصفهان شکل گرفت. از دیگر آثار معماری‌های دوران آل بویه می‌توان به بند امیر، که از آجر و ملات ساروج و در مقیاسی بسیار اصولی ساخته است و نیز مسجد جامع نیریز اشاره کرد.



تصویر ۲. مسجد جامع نیریز

## نتیجه‌گیری

با اینکه در بیشتر منابع کم‌تر از اجرای سیاست‌های هم‌زیستی دینی آل‌بویه بین اهل‌تسنن و شیعه صحبت به میان آورده‌اند؛ اما این اقدام آل‌بویه یکی از روشن‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی را رقم زده و سبب ماندگاری آل‌بویه و تداوم حکومت آنان بر جامعه اسلامی با وجود اکثریت اهل‌سنت در کنار اقلیت شیعه شد. با به‌قدرت‌رسیدن آل‌بویه در اواخر قرن سوم ه.ق، ارزش‌های اجرای سیاست‌های هم‌زیستی دینی آل‌بویه بین اهل‌تسنن و شیعه جای خود را به ضدازش‌هایی که موجب گسست دینی مسلمین می‌شد، داد. آل‌بویه با سیاست تساهل و تسامح با اهل‌سنت توانستند در طول مدت زمامداری خود ارتباط حسنه برقرار سازند. گرچه غفلت عامه مردم به‌ویژه اهل‌سنت که با تعصب و احیاناً تحجر موجبات درگیری میان دو فرقه را فراهم می‌آوردند در این دوره، قابل‌اغماض نیست. اما وقتی جانب انصاف را در نظر گرفته شود تلاش آل‌بویه که به گزارش تاریخ هرچند هدف سیاسی و حفظ قدرت را در ورای خود داشته است؛ ولی به‌نوبه خود می‌تواند قابل‌ستایش باشد که اگر چنین نمی‌بود شاید بسیاری از ارزش‌های شیعی همچون دوره امویان و عباسی از دست می‌رفت یا اینکه کم‌رنگ می‌شد. پس با این‌که تعداد نزاع و درگیری‌های ثبت‌شده میان شیعه و اهل‌سنت در این دوران نیز قابل‌توجه بوده است، اما این اختلاف به‌اندازه دوره قبل از ایشان نبود. آل‌بویه هرچند برطبق شواهد تاریخی معتبر، بر مذهب شیعه بودند، اما سیاست‌های اجرایی در ایجاد هم‌زیستی دینی بین شیعه و سنی در این خاندان تا حد زیادی اختلافات را کاهش داده بود؛ بنابراین اگر برخی اقدامات؛ نظیر لعن‌های آشکار علیه مقدسات اهل‌سنت که به‌دستور معزالدوله به سال ۳۵۱ق در مساجد نوشته شد. نادیده گرفته شود، اغلب پادشاهان بویه‌ای و حتی معزالدوله نیز درصدد ایجاد ارتباط و آشتی میان مذاهب شیعه و اهل‌سنت بودند.

## فهرست منابع و مآخذ

## کتابها

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۴). بویه‌یان. تهران: نشر مولی.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۳ق). الذریعه، بیروت: دارالاضواء.
- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۵ق / ۱۹۶۵م). الكامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر - دار بیروت.
- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه: حالت، ابوالقاسم، و خلیلی، عباس، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین یوسف، (بی‌تا). النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره، قاهره: المؤسسة المصریه العامه.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م). المنتظم فی تاریخ الثم و از ملوک. تحقیق: عطا، محمد عبدالقادر و عطا، مصطفی عبدالقادر. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن جوزی، عبدالرحمن. (۱۳۵۸ق). المنتظم. حیدرآباد دکن: دائره معارف عثمانیه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون. ترجمه: آیتی، عبدالمحمد؛ تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م). دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوی الشأن اکبر. تحقیق: شحاده، خلیل. چاپ دوم، بیروت: دارالفکر.
- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۸). البدايه و النهايه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ق / ۱۹۸۶م). البدايه و النهايه. بیروت: دارالفکر.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۶۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه: جواد فلاطوری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله ابی خلف. (۱۳۷۱). تاریخ مذاهب شیعه (المقالات و الفرق). ترجمه یوسف قضاوی با مقدمه محمد جواد مشکور، تهران: انتشارات عطائی.
- امین، سید محسن. (۱۴۱۸). اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- امین، محسن. (۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م). اعیان الشیعه، بیروت: دار از تعارف للمطبوعات.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۱۴۲۰ق). یتیمه‌الدهر فی محاسن اهل العصر؛ گردآورنده: شمس‌الدین، ابراهیم؛ محقق و شارح: قمیحه، مفید محمد؛ دارالکتب العلمیه، بیروت.

جعفریان، رسول. (۱۳۷۵). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری. قم: انتشارات انصاریان.

حر عاملی، محمدبن حسن. (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث.

خطیب بغدادی، احمدبن علی. (بی‌تا). تاریخ بغداد او مدینه السلام منذ تأسیسها حتی سنه ۴۶۳ ق؛ بیروت: دارالکتب العلمیه.

ذهبی، محمدبن احمد. (۱۴۱۳). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. تحقیق: تدمری، عمر عبدالسلام؛ چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العربی.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۲). کارنامه اسلام. تهران: امیرکبیر.

سجادی، صادق. (۱۳۶۹). آل‌بویه، دائره‌المعارف بزرگ اسلامی. ج ۱، تهران: مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلام.

شوشتری، قاضی نورالله. (۱۳۵۴). مجالس مؤمنین. تهران: کتابفروشی اسلامی.

شیبی، کامل. (۱۳۷۴). تشیع و تصوف. ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیرکبیر.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۴۷). الجمل و العقود فی العبادات. ترجمه: واعظزاده خراسانی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.

علامه حلی، حسن‌بن یوسف. (۱۳۸۱). خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال. نجف: المطبعه الحیدریه.

الفاخوری حنا و الجر، خلیل. (۱۳۷۵). تاریخ فلسفه در جهان اسلام. ترجمه: محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فرای، رن. (۱۳۶۳). تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه. ترجمه: حسن انوشه، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

فقیهی، علی اصغر. (۱۳۵۷). آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان. تهران: انتشارات صبا.

کرمر، جوئل. (۱۳۷۵). احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه. ترجمه: محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

کسروی، احمد و امینی، محمد. (۱۳۸۹). شیعی‌گری با تاریخ، تهران: انتشارات بینا.

کویر، محمود. (۱۳۹۱). کتاب هزاره ققنوس ساسانیان تا سامانیان. تهران: انتشارات آیدا.

جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۰). تاریخ تشیع (دولت‌ها، خاندان‌ها و آثار علمی و فرهنگی شیعه)، زیر نظر سید احمدرضا خضری، قم و تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.

لین‌پول، استانی. (۱۳۱۳). طبقات سلاطین اسلام. ترجمه: عباس اقبال، تهران: دنیای کتاب.

محمد عبدالرحمن، محمود. (۲۰۰۷). خیانات الشیعه و اثرها فی هزائم الامه الاسلامیه. اسکندریه: دارالایمان.

مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۹). ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب، تهران: کتابفروشی خیام.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۹). تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم. تهران: انتشارات اشراقی.

مقدسی، محمدبن احمد. (۱۳۶۱). أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم. ترجمه: علی نقی منزوی، تهران: نشر کومش.

مقریزی، احمدبن علی. (۱۴۲۷ق). السلوک لمعرفة دول الملوک. تصحیح: عاشور، سعید عبدالفتاح و زیاده، محمد مصطفی، دارالکتب و الوثائق القومیة الإدارة المركزية للمراكز العلمیة مرکز تحقیق التراث، قاهره.

نجاشی، احمدبن علی. (۱۴۰۷ق). رجال النجاشی. قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.

نوبختی، حسن بن موسی. (۱۴۰۴ق). فرق الشیعه. چاپ دوم، بیروت: دارالأضواء.

#### مقالات

امینی ارمکی، غلامحسین؛ فروزش، سینا؛ میرفتاح، علی اصغر و شعبانی صمغ آبادی، رضا. (۱۳۹۹). «عناصر پایداری معماری در بناهای دوره آل بویه با تأکید بر زیبایی‌شناسی نقوش». مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹، ۷۵-۵۷.

جعفرنیا، فاطمه. (۱۳۹۷). «سیاست‌های حکومت آل بویه در جهت تحکیم وحدت میان شیعه و اهل سنت». فصلنامه تاریخ‌نامه خوارزمی، شماره ۲۲، ۲۱-۳۸.

محمدی صیفار، مهدی؛ همایون، محمدهادی. (۱۳۹۵). «بررسی سیاست‌های حکومت آل بویه در برخورد با تنوع فرهنگی و ارائه الگوی آن». معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۴ (پیاپی ۲۸)، ۱۰۵-۱۳۶.

میرزایی، زهرا. (۱۳۹۲). «عوامل مؤثر در پیشرفت اجتماعی، فرهنگی و علمی شیعیان ری در دوره آل بویه». فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۵، صص ۱۰۹-۱۲۷.

#### منابع لاتین

Limbert, J. (۲۰۰۴). Shiraz in the age of Hafez: the glory of a medieval Persian city. University of Washington Press.

Momen, M. (۱۹۸۵). An Introduction to Shi'i Islam. Yale University Press.